

Českost, slovenskost a československost – problém dvojí identity

MILAN POKORNÝ (PRAHA – ČESKÉ BUDĚJOVICE)

Osou epické tematizace slovensko-českých vztahů je už od poloviny 19. století tradice střetu „dvou světů“, kdy proti rurálnímu slovenskému geoprostoru s emocionální i morální pravdivostí stojí „umělý“ industrializovaný, intelektuálně-bohémský svět český. V protikladu vůči sobě zpravidla stojí prakticistní, zkažený „velký svět“ český vůči citlivé, přírodní, idealistické síle slovenské. V románovém žánru můžeme tuto osu sledovat například v dílech Gejzy Vámoše *Atómy Boha* (1928), Martina Kukučina *Lukáš Blahosej Krasoň* (1929) a Mila Urbana *Hmly na úsvite* (1930). Pro Urbana je Praha „betonová past“, místo katastrof skutečných (zřícení novostavby hotelu) i osobních, psychických, jež jsou katalyzátorem přerodu. Z „betonové pasti“ je možná jediná záchrana – návrat v dvojitým smyslu: faktický, z Čech na Slovensko, domů, ale také návrat „k opravdovému životu“ charakterizovanému vírou, pokorou, odhodláním „žít jinak“, nést těžký úděl jako zkoušku. Tak koneckonců postupuje i Peter Jaroš v románu *Nemé ucho, hluché oko* (1984), když uvádí příslušníky rodu Pichandů na pražská studia. Jeho snaha jít nad rámec schématu skončila neúspěchem. Teze, že Češi a Slováci si musí být navzájem přirozenou ekonomickou i politickou záštitou, zůstává pouhou proklamací publicisticky dokumentárního charakteru. Příkladem budiž deníkový zápis Marka Pichandy, jež podává rozbor této problematiky, zakončený fiktivním rozhovorem českého čechoslovakisty, slovenského nacionalisty a slovenského komunisty: „Všetky dnešné slovensko-české spory majú svoje korene v hospodárstve a protičeské nálady na Slovensku majú sociálny charakter...“¹ Tyto pasáže jsou svědectvím obtíží, jež přinesla snaha žánrově inovovat generační román, pohybující se v poměrně striktně vymezené oblasti lidských vztahů a jen obtížně a jaksi mimoděk mapující prostřednictvím těchto vztahů i společenský prostor rodinné či rodové existence.

¹ Tamtéž, s. 405.

Také v románu Ladislava Balleka *Lesné divadlo* (1987) je tematizován slovensko-český protiklad, tentokrát s využitím přírodní symboliky: hrdina odjíždí na vojnu „z teplých dyňových polí južného Slovenska do hmlistých lesov západných Čiech“ do kraje „večných hmíel a ustavičných dažďov, víchrov a metelíc, vlhka a zimy, ako aj zradných močiarov“². Zde nejde, jak se ukáže, o variantu výše zmíněného strukturálního protikladu, záměr autora je jiný. Cesta z jižního Slovenska na západ Čech je cestou napříč státem, od hranic k hranicím. Hranice se vracejí jako leitmotiv v různých historických souvislostech (kromě jižních a západních hranic státu hraje důležitou roli i severní slovensko-polská hranice), jejich ochrana přechází z generace na generaci a tvoří tematickou dominantu románu. Napětí pojmů hranice – domov zde slouží k postižení vědomí dvojí identity: národní a státní. Tomu odpovídá poznámka, již autor přisoudil svému alter egu v jedné z reflexivních pasáží: „České národné a československé štátne tvrdze tento kraj nešetřili, už z jeho kroník vysvitlo, že tu veľká aj pohnutá história nepostávala na jednej nohe.“³ Nejvýmluvnější je však v tomto ohledu motto druhé části románu – *Pískanie noriek*: „Rodný kraj sa miluje, štátu sa slúži.“⁴ Tento citát z Čapkovy úvahy *My a oni* (1925) je ohniskem debaty, která se nad Ballekovým románem s přestávkami vede již dvacet let. Pro dobovou reflexi Lesného divadla potvrdzoval „státoprávní“ tendenci díla: Rudolf Chmel jej nazval „románem státnosti“⁵; Jana Čupová soudila, že „z hládiska epického priestoru jednotlivé príbehy cial'avedome a explicitne indikujú povedomie národnej a štátnej identity“⁶. Podobně smýšlel Ivan Sulík: „zabezpečená hranica rovná sa suverénny štát, a to sa rovná história, kontinuita, spoločensko-politická autorita a podobne“⁷. Ballekuv monografista Igor Hochel dospěl v roce 2005 k přesvědčení, že čapkovská citace má ironický podtón, a opírá se přitom o interpretaci partií, jež „kult hranice“ problematizují (zejména scéna setkání československých pohraničníků s opalující se bavorskou dívkou, jež oba vojáky navzdory své nahotě ignoruje; absence pocitu studu i jiných emocí naznačuje míjení dvou uzavřených, nespojitých světů). Obecně řečeno, Hochelova interpretace zdůrazňuje v Ballekově díle relativizaci, znejistění, subjektivní

² Ballek Ladislav: *Lesné divadlo*. Slovenský spisovateľ, Bratislava 1987, s. 9

³ Tamtéž, s. 88

⁴ Tamtéž, s. 201

⁵ Chmel, Rudolf: *Román štátnosti*. Pravda, 22. 10. 1987

⁶ Čupová, Jana: *Problematický svet Ballekovho Lesného divadla*. Romboid, 23, 1988, č. 11, s. 61

⁷ Sulík, Ivan: *Slastný pocit z príbehu*. Romboid, 23, 1988, č. 2, s. 78

rozměr lidské identity a „státoprávní“ rozměr románu chápe jako ironizující komentář s politicko-společenskými konotacemi.

S autorovou interpretací Lesného divadla lze v lecčems souhlasit. Čtvrtou knihu motivicky se váží k Palánku – po Južné poště, Pomocníkovi, Agátech – lze charakterizovat jako epickou kontemplaci o paradoxech pojmů, jež jsme si zvykli používat ve vyprázdňené, odosobněné podobě nálepek bez obsahu: pojednává o problematické morálnosti morálky, o sebe-destruktivní síle msty, o komice tragiky a hořkosti vítězství. Příběh vrcholí kunderovskými vystavěnými paradoxem pomsty, jež navzdory veškerým předpokladům míjí svůj účel a její energie se s ničivou silou vrací k jejímu původci. Viděno z tohoto zorného úhlu, autorově metodě ironizace historického kontextu není cizí. Avšak stejným právem lze pojmy „domov“, „vlast“ nahlížet reverzní optikou hranic v jejich časoprostorových proměnách: hranic československého i samostatného slovenského státu. Rozlišování regionálního, „národního“ a „státního“ prostoru je v Ballekových úvahách přítomné dlouhodobě. V eseji Jubilant 91 (vzniklé čtyři roky po vydání Lesného divadla) autor například píše: „Naším rodičom, áno, ležali na srdci aj väzby miestne, rodové a krajové, ale aj sebavedome národné a vedome štátne, republikánske. To v ich súdoch, pohľadoch a videniach bola nám Československo a v ňom Slovensko nezvyčajne človečie, navyše aj stará kultúrna krajina.“⁸ Na okraj existence Slovenska ve federálním československém státě Ladislav Ballek napsal: „(federácia) zohrala na Slovensku význačnejší moment, jako sa to dnes vcelku pripúšťa. V tragickom a nenejvyš deštruktívnom okamžiku našich dejín, národných aj štátnych, ponúkla Slovensku náhradný sice, no predsa len akýsi integrujúci článok, element, určitý, tak povediac, národný krov, a inak aj vyvolala či prebúdzala v nás tie sebaapremietania, sebakúmania, sebaopozorovania, ktoré sa po rokoch znova dotýkali našej politickej zrelosti, schopnosti tvoriť správu země, vytvárať z vlastnej vôle štát.“⁹

Federalizace měla být kompromisem mezi čechoslovakistickými a autonomistickými tendencemi, přítomnými v slovenském národním diskurzu po minulých padesát let. Nestalo se: tyto spory byly pouze zakonzervovány, „zapouzdřeny“ a vynořily se znovu vzápětí po listopadu 1989. Problémem byla rozdílná interpretace pojmu federalizace: na jedné straně stál obraz završení jedné etapy slovenských autonomistických snah ustanovením vlastního parlamentu, vlády a dalších institucí potvrzujících své-

⁸ Ballek, Ladislav: Zlatý stôl. Verejne v rokoch 1974–1999. Adade, Banská Bystrica 2000, s. 9

⁹ Tamtéž, s. 170

bytnost národní existence jako předstupně státoprávní suverenity. Na straně druhé stál obraz kvalitativně nové fáze československé vzájemnosti, realizované na zásadě „rovný s rovným“.

Zajímavou otázkou se z tohoto hlediska zdá být samotný pojem federace, který byl v podmínkách československého státu používán v rozporu s podstatou probíhajícího procesu. Federace ze státoprávního hlediska totiž vzniká spojením více dosavadních unitárních států (tak vznikly například Spojené státy severoamerické v roce 1787), kdežto ze situace v Československu vyplývá, že šlo o vytvoření spolkového státu. Ten vzniká vnitřním rozdělením dosavadního unitárního státu (například Spolková republika Německo).¹⁰ Důvodem této státoprávní i terminologické anomálie může být ať už vědomá, nebo podvědomá snaha symbolicky vyjádřit co největší míru suverenity slovenské části společného státu: pojem „federace“ totiž sugeruje větší míru právní samostatnosti jednotlivých členů společenství nežli pojem „spolkový stát“.

Recepti nově vzniklé situace v české literární tvorbě prakticky neznamenáme. Její priority ležely po roce 1968 jinde: po novém rozštěpení české národní kultury na „oficiální“ a „neoficiální“ část bylo nezbytné definovat význam obou těchto částí, zjistit míru jejich funkčnosti, vzájemný poměr a aktuální i dlouhodobou strategii jejich uplatnění. Česká oficiální literatura se v průběhu sedmdesátých let stahuje do bezpečného zázemí historických témat bez výraznější vazby k současnosti a soustřeďuje se na několik bazálních témat, mezi nimiž dominují hodnoty jako domov, rodina, pouto, zodpovědnost, pojmy dům, kořeny. Díla Šotolova, Körnerova, Neffova lze číst jako studie reakcí člověka vrženého napospas „smíchu dějin“ a hledajícího (a často nenacházejícího) spásu v základních existenciálních hodnotách.

Slovenská literatura naproti tomu v hlavním proudu nebývale silného epického vzruchu osciluje kolem ústředního bodu, jímž je téma slovací. Federalizace, toto formální stvrzení všestranné plnohodnotnosti slovenského národa, byla, jak o tom svědčí i slova Ladislava Balleka, impulzem k novému promyšlení filozofické koncepce slovenské národní existence, a to i formou tzv. ústavodárných, zákonodárných literárních děl, jež by daný stav legitimizovala. V době, kdy v jiných národních společnostech budovaly tento kánon generace realistických prozaiků, se slovenská literatura věnovala jiným úkolům – na prvním místě konstituování vlastního

¹⁰ Blíže viz Pinz, Jan: Problémy legality a legislativy v československé a české státnosti. In: Českoslovenství – součást evropanství. Konvoj, Brno 1996, s. 81 an.

žánrového systému. Teprve jeho dobudování vytvořilo podmínky pro další krok – a ten se udál právě v sedmdesátých letech.

Reprezentanty dvou hlavních linií tohoto procesu jsou na jedné straně v epické tematizaci Peter Jaroš, na straně druhé v esejistickém žánru Vladimír Mináč. Oba navzdory odlišným žánrovým i noetickým východiskům dospívají ke stejnému závěru. Je jím polemika s teorií, že národ je produktem moderní, tedy industriální společnosti, že moderní filozofie národa je spjata s potřebami buržoazie, jež nově definovala své místo ve společnosti, a tím i společnost jako takovou. Tento spor slovenská literatura sedmdesátých let aktualizuje v esejistice i románové tvorbě a překonává jej koncepcí mytologizace a individualizace dějin, obrazně řečeno vyváděním dějin z historického rámce. Tato redefinice historicity je jedním z důležitých přínosů fenoménu slovenského románu sedmdesátých a osmdesátých let minulého století. Jeho vliv na formování historického vědomí slovenské společnosti té doby je nesporný.¹¹ Slovenská epika i esejistika sedmdesátých a osmdesátých let při polemice s modernistickou, industriální koncepcí národa preferuje takzvanou primordiální koncepci. Ta pracuje s představou vitalistické kontinuity národní existence, jež v historicky proměnném vývoji prochází různými fázemi – má období slávy i úpadku, života i skomírání. Z tohoto pohledu je „probuzení“ národa v 19. století jen jednou z kapitol jeho existence, nikoli vznikem, nýbrž daleko spíše jeho obrozením v pravém slova smyslu.

Důvodů disparátnosti v přijímání federálního uspořádání společného státu na české a slovenské straně je více. Ten nejdůležitější spočívá v rozdílné historické zkušenosti českého a slovenského národa s vlastním státem. Tento rozdíl můžeme pojmenovat i s pomocí pojmu samozřejmost a nesamozřejmost. Zatímco česká státnost tvoří tisíciletou nezpochybnitelnou kontinuitu, slovenská zkušenost s vlastní státností nebyla opatřena atributy, jež by ji v očích světa i Slováků samotných legitimizovaly. Slovenská autonomie na podzim roku 1938, zrozená v ovzduší šoku z brutálního postupu evropských mocností vůči izolovanému a poníženému Československu, a poté několikaletá samostatnost, vnucená zvenčí pod

¹¹ Bliže se pojmu historické vědomí věnuje např. Ivan Kamenec: *Dejiny Slovenska v rokoch 1918–1993 a ich odraz v historickom vedomí spoločnosti*. In: *Malé dejiny česko-slovenských vzťahov VI. Nadácia Milana Šimečku*, Bratislava 1996, s. 7–30. Historické vědomí je zde definováno jako vztah společenské entity (národa), ale i jednotlivce k dějinám vlastního národa, státu, ale i širšího historického i geografického kontextu. Na jeho formování se podílí historická tradice, historická zkušenost, školní i rodinná výchova, publicistika, umělecká tvorba.

hrozbou přičlenění k fašistickému Maďarsku, byly po válce nahrazeny dalším dvacetiletým centralizací.

Slovenský národ se na rozdíl od svých sousedů – Čechů, Maďarů, Poláků – jen obtížně mohl považovat za státotvorný národ ve státotvorném smyslu slova, a proto jeho identifikace se státním celkem, jehož byl součástí, byla od zmíněných národů kvalitativně odlišná. Z tohoto hlediska byl československý stát – v nadsázce řečeno – pokračovatelem státu uherského, v jisté historické etapě začleněného do habsburského soustátí. Ve všech těchto případech bylo slovenské etnikum trpným objektem státotvorné strategie „držitelů“ státotvorné legitimacy, jimž sloužilo jako vítaný argument v geopolitické hře. Ani v československém státě se z tohoto hlediska nic podstatného nezměnilo: žádosti národa slovenského, štúrovský odkaz dalším generacím reklamujícím nezadatelné právo na vlastní správu vlastních věcí, nenalezly pochopení, natož naplnění ani ve Vídni, ani v Budapešti, ale ani v Praze. Zatímco Češi (a předtím Maďaři) byli pro Slováky v naplnění státnosti překážkou, Slováci takovou překážkou pro Čechy (a předtím Maďary) nebyli, naopak.¹²

Proto lze polemizovat s názorem Ludvíka Vaculíka, který v květnu 1992 v Lidových novinách v stati Naše slovenská otázka napsal: „Nepřijali jsme do svého vědomí slovenství.“¹³ Československý rozměr české státnosti byl samozřejmý, nezpochybňovaný, a slovakofilské projevy měly svým společenským významem i uměleckou hodnotou jen velmi limitovanou hodnotu. Pro Čechy nebyl problém přijmout Slovensko do společného státu a zároveň slovenskost inkorporovat jako součást vlastní národní identity, podobně jako za prvních Přemyslovců absorbovali prvek moravský, poté lužickosrbský, slezský a podobně. Situace druhé strany byla odlišná. Slováci museli na „přijetí češství“ do vlastní národní identity usilovně a vědomě pracovat. Zejména od osmdesátých let 19. století (v souvislosti se založením spolku Detvan a formováním pozdější platformy

¹² Rudolf Chmel ve stati Slovenská otázka v 20. storočí (původně Kalligram, Bratislava 1996, přetištěno in: Chmel, Rudolf: Moje slovenské pochybnosti. Kalligram, Bratislava 2004, s. 24 an.) vyslovuje hypotézu jisté setrvačnosti v chápání vztahu slovenského národa vůči státnímu celku, v jehož rámci mu bylo dáno existovat, a staví paralelu maďarského politického národa a československého politického národa. V obou případech byli „držiteli“ přirozeného, historického státního práva příslušníci jiných národů: maďarského, resp. českého, a Slováci byli těmi, kdo toto dědičné právo obyvatel historických zemí doplňovali, rozvíjeli o jistý zajímavý etnografický, kulturní, geopolitický apod. rozměr – avšak necítili se být držiteli historické státnosti.

¹³ Vaculík, Ludvík: Naše slovenská otázka. Lidové noviny, III, 1992, č. 51, 3. 5.

hlasismu) začíná nová fáze zápasu o definici moderní slovenské identity, v němž se ke slovu přihlásila první generace „čechoslovakistů“ – Slováků srdcem, stoupců politického, státoprávního spojení s Čechy rozumem. V některých prvcích navazovali na štúrovsko-kollárovské dědictví, avšak kvůli neobyčejně komplikovanému historickému vývoji slovenských obrozenců, z nichž prakticky každý prošel etapou „autonomistickou“ i „čechoslovakistickou“, nelze nadřazovat genetické vazby vazbám typologickým, nacházeným ad hoc podle aktuální potřeby daného okamžiku. Jednou ze styčných ploch je vztah k Čechům jako katalyzátor slovensko-slovenského sporu: jsou jím stejně tak Hlasové o potřebě jednoty jako spory hlasistů a „národnářů“ a po vzniku Československa střety autonomistů a čechoslovakistů. Extrémně vyostřené je možno tyto rozpory studovat na trojjediné situaci Štefana Krčméryho, označovaného ve stejné chvíli za autonomistu, čechoslovakistu i centristu.¹⁴ Z české strany tento rozpor nebyl pociťován: slovenský prostor byl vnímán jako vítané obohacení české státnosti.

Důkazem pro výše uvedená tvrzení je prohlášení českých spisovatelů a literárních kritiků (mj. Ludvíka Vaculíka, Jiřího Koláře, Karla Šiktance, Vladimíra Karfíka, Ivana Wernische, Jana Lopatky, Milana Jungmanna) z června 1992, po volbách, které urychlily vývoj směřující k rozdělení společného státu. V textu nazvaném *Úleva vzdělanců* tehdy navrhovali, aby si česká část ČSFR ponechala název Československo. Jakkoli jejich argumentace byla ryze praktická – dosavadní název státu je zavedená obchodní značka –, svědčí o něčem daleko hlubším: požadavek českých intelektuálů dokazuje, že československá identita nebyla v rozporu s vědomím české státnosti. Ta se ukázala být v momentu dějinného zlomu konstantní hodnotou. Ludvík Vaculík jako jeden ze signatářů tohoto prohlášení zde opravil svůj starší výrok o tom, že jsme „nepřijali do svého vědomí slovenství“ formulací, že slovenská kultura „vešla do našeho národního vědomí“. Vešla do něj jako potvrzení kontinuity české státnosti, obohacené o prvek unikátně blízkého bratrského národa, který na rozdíl od slovenské strany nebyl pociťován jako nebezpečí. Na rozdíl od slovakizace českého národního prostoru se obavy z „čechizace“ Slovenska vyslovovaly v různých historických etapách společného soužití často. Tuto okolnost Češi tradičně podceňovali, avšak v slovenském prostředí byla vnímána velmi citlivě. Ještě v roce 1996 matiční historik Ján Bobák hovořil o hrozbě počestřování Slováků ve smyslu „ani nie tak jazykového ako duchovného po-

¹⁴ Blíže viz Zelenková, Anna: *Slovenská prozódia a verzifikácia v rukopise Štefana Krčméryho (1935)*. Slovanský ústav AV ČR – Euroslavica, Praha 2006

češťovania. (...) Stávali sa z nás Česi hovoriaci po slovensky.“¹⁵

Podstata problému spočíva v tom, že každá ze zúčastnených stran rozumela pojmu československý národ, československá státnosť po svém, na základe vlastnej historickej skúsenosti a odlišných potrieb. Toto „různočtení“ Petr Pithart nazval rozdielným „prožitkem“ spoločného štátu.

Koncepcie „národa bez štátu“ vedla ke zformulovaniu filozofie slovenských dejín na základe reverzním, teda v antitezi vŕči dejinným koncepciám držiteľů štátoprávnej legitimity, ať už to boli Maďari, alebo Češi. Opakovala sa tak situácia, ktorou oba zmiňované národy prošly v Rakousku-Uhersku, v nŕmž dlhodobŕ vzdorovaly trendu vytvoriť spoločnú „rakouskou“ identitu nikoli na bázi národnej a jazykovej, teda v dobrovoľnŕm splynutí s rodilými Rakušanymi, nýbrž na bázi zemskej, pozdŕj občanskŕ, teda na bázi identity občanů spoločného štátu. Na rozdiel od Maďarů, ktorí požadovali identifikáciu Slovákov s maďarskou národnou identitou, Češi požadovali „pouze“ identifikáciu s československým štátom. Tento rozdiel vŕtšina Slovákov síce registrovala, avšak z hľadiska „žiadostí“ jako východiska rešeni vlastnej štátoprávnej situácie nemohl hráť pri akceptovaní československej štátnosti podstatnejšiu rolu. Identifikácia s československým štátom bola ze slovenskej strany vnímaná jako obdoba identifikácie s maďarským národným štátom, teda jako vzťah nerovný, vzťah závislosti, vzťah apriori poznamenaný nestejnými výchozími podmínkami. „Slovenskosť“ bola v politickŕm provozi stejnŕ jako v publicistickej, ale i v umŕleckŕ reflexi vnímaná v opozícii vŕči „maďarskosťou“, resp. „českosťou“, vŕetnŕ geografickŕch souřadnic, a nic na tom nemohly zmeniť slovakofilské alebo ŕechofilské adorácie slovenských alebo ŕeskŕch realii. Osvojenie není záležitostí extatického vzťahu, ten je vŕdy znamením výlučnosti, výjimečnosti, vnitrnej nejistoty a potreby presvedŕit okolí a ŕasto i sebe sama. Znamením osvojenia (přijetí identity) je ďaleko spíše samozřejmosť tohoto vzťahu, který se stává všeobecnŕ akceptovanou součastí společenskŕho vědomí, všednodenní záležitostí.

Toto poselství vložil do svého románu Ladislav Ballek. Lesné divadlo je z tohoto hľadiska epickou tematizáciou vzťahu dvojí identity – národnej a štátnej – v trvalŕm napŕtí, avšak nikoli v protikladu. Zůstává tak jedním z nemnoha děl, která v esteticky hodnotném tvaru, vyhýbajícím se publi-

¹⁵ Mosty, 1996, ŕ. 11, s. 2. Cit. podle Engelsberger, Ludvík: K československé vzájemnosti. In: Českoslovenství, středoevropanství, evropanství. Úvahy, svědectví a fakta k 80. výročí vzniku Československa 1918–1998. Konvoj, Brno 1998, s. 281

cistické doslovnosti, reflektují význam federalizace pro slovenské národní vědomí.

